

УДК [340.133:141.82](477:4) 2015

Кононенко Валерій Васильович –

*доктор історичних наук, доцент,
доцент кафедри правових наук та філософії
Вінницького державного педагогічного
університету імені Михайла Коцюбинського*

Valerii V. Kononenko –

*doctor of historical sciences, associate professor,
assistant professor of the department of legal sciences and philosophy,
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
(32 Ostrozkoho Street Vinnytsia 21100 Ukraine)*

Декомунізація як правова чи політична оцінка наслідків комуністичного режиму: український досвід в загальноєвропейському контексті

У статті досліджуються правові аспекти проведення декомунізації як правової та політичної оцінки наслідків панування тоталітарного комуністичного режиму в Україні. У дослідженні вказано на необхідності чіткого виокремлення у національному законодавстві підстав юридичної оцінки наслідків комуністичного режиму.

Ключові слова: *Україна, тоталітарний комуністичний режим, декомунізація, правова оцінка, політична оцінка.*

В статье исследуются правовые аспекты проведения декоммунизации как правовой и политической оценки последствий существования тоталитарного коммунистического режима в Украине. В исследовании указано на необходимость четкого выделения в национальном законодательстве оснований юридической оценки последствий коммунистического режима.

Ключевые слова: *Украина, тоталитарный коммунистический режим, декоммунизация, правовая оценка, политическая оценка.*

V.V. Kononenko Decommunization as a Legal or Political Assessment of the Consequences of the Communist Regime: Ukrainian Experience in General European Context

The article investigates the legal aspects of the implementation of decommunization as a legal and political assessment of the consequences of the rule of the totalitarian communist regime in Ukraine. The author points out that from the whole mass of scientific researches of the process of assessing the consequences of the domination in Ukraine of the totalitarian communist regime, the legal grounds for decommunization as a legal assessment of the crimes of the regime need to be clarified.

The purpose of the study is to characterize the process of decommunization in Ukraine, taking into account European experience. The tasks of the article are to study the historiography and source base of work, study the European experience in the process of decommunization, characterize the forms of evaluation of the crimes of the totalitarian communist regime in Ukraine, and distinguish between the legal and political assessment of the consequences of the domination of communism.

According to the author, earlier attempts to determine the crimes of the communist totalitarian regime in Ukraine during the Soviet era have not been brought to a logical conclusion. There is a need for a clear definition and qualification of the crimes of the communist regime to establish an appropriate legal assessment of the activity of their denial or propaganda of the communist regime.

Keywords: *Ukraine, totalitarian communist regime, decommunization, legal assessment, political assessment.*

Постановка проблеми. Комуністичні режими, що утвердилися на переважній території колишньої Російської імперії із захопленням влади більшовиками у 1917 р., а у країнах Центрально-Східної Європи за підтримки СРСР після перемоги над фашизмом у Другій світовій війні, за своєю суттю були спрямованими на встановлення тотального всеохоплюючого контролю держави над свідомістю та поведінкою людини. При виконанні цих завдань державна та партійна влада вдавалася не тільки до заборон чи утисків, а й до прямих репресій проти громадян, використовуючи увесь арсенал насильницьких заходів, включаючи переміщення окремих громадян, їхніх сімей, етнічних спільнот з місць постійного проживання у заслання або на інші території СРСР, фізичне знищення, використання праці засуджених у таборах, голодомори тощо. З падінням комуністичних режимів спочатку в країнах Європи, а потім й у пострадянських республіках прокотилася хвиля декомунізації, що у кожній з країн мала свої завдання та наслідки і фактично стала правовою та політичною формою оцінки панування тоталітарних комуністичних режимів та формою юридичної відповідальності за наслідки їхньої діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З моменту ухвалення законів про декомунізацію питання усунення наслідків та визначення форм засудження комуністичного минулого, його впливу на майбутнє активно розробляються істориками, політологами, філософами та юристами. Так, впливу декомунізації на формування національної ідентичності та історичної пам'яті присвячені роботи М. Гурик [21] та В. Циби [22]. Процес декомунізації як деколонізацію розглядає М. Рябчук [20]. Особливості проведення декомунізації у Європі аналізують С. Рябенко та А. Когут [2]. Через призму державної розбудови розглядає процес засудження комуністичних режимів у Європі Г. Голубчик [23]. Проте, серед усіх наукових розвідок щодо цього питання, правова оцінка законів є недостатньою. Так, конституційно-правові аспекти декомунізації досліджує Г. Берченко [17]. Подальші перспективи впровадження декомунізації досліджує П. Покатаєв [18].

Джерельною базою роботи стали міжнародні та вітчизняні нормативно-правові акти, що присвячені питанню засудження та оцінки наслідків комуністичного режиму.

Невирішені раніше проблеми. З усього масиву наукових досліджень процесу оцінки наслідків панування в Україні тоталітарного комуністичного режиму потребують уточнення юридичні підстави декомунізації як правової оцінки злочинів режиму.

Мета дослідження полягає у характеристиці процесу декомунізації в Україні з урахуванням європейського досвіду. Завданнями статті є вивчення історіографії та джерельної бази предмету пізнання, дослідження європейського досвіду процесу декомунізації, характеристика форм оцінки злочинів тоталітарного комуністичного режиму в Україні, розмежування правової та політичної оцінки наслідків панування комунізму.

Виклад основного матеріалу. Процес «декомунізації» схожий з процесом «денацифікації», як наслідок того, що й самі нацистський та комуністичний тоталітарні режими мали спільні риси, про що писала у своїй праці «Джерела тоталітаризму» Х. Арндт ще у 1951 р. І один, і інший режими були «тоталітарними машинами знищення» [10, с. 338], що прагнули «не деспотичної влади над людьми, а системи, за якої люди непотрібні» [1, с. 509]. Проте, на нашу думку, процес денацифікації має одну суттєву перевагу над декомунізацією – проведення Нюрнберзького міжнародного судового процесу над колишніми керівниками гітлерівської Німеччини, що проходив у Міжнародному військовому трибуналі м. Нюрнберг з 20 листопада 1945 р. до 1 жовтня 1946 р. та встановив злочини нацистського режиму, а отже й правові підстави для звинувачення та засудження як головних дійових осіб нацизму, так і визнання самого режиму злочинним через доведення планів нацистської партії (НСДАП), ролі у цих процесах штурмових загонів (СА), захисних загонів (СС), секретної служби безпеки (СД), інших нацистських структур та злочинів проти миру, військових злочинів, злочинів проти людяності.

Оскільки злочини та наслідки комуністичних процесів кожна з країн визначала самостійно, то й процес декомунізації затягнувся на десятиліття. Так, парламент Чехословаччини

вже 4 жовтня 1991 р. ухвалив закон про люстрацію, 13 листопада 1991 р. ухвалив закон «Про час несвободи», 9 липня 1993 р. парламент Чехії ухвалив закон «Про протиправність комуністичного режиму та про боротьбу з ним», у 1996 р. відкрив доступ до матеріалів про діяльність колишньої державної безпеки (StB), а у 2011 р. визначив статус учасників боротьби з комуністичним режимом. Утім в Молдові активна фаза декомунізації розпочалася лише після усунення від влади партії комуністів у 2010 р. та виданням Указу Президента Республіки Молдова від 14 січня 2010 р. про створення Комісії з вивчення та оцінки тоталітарного комуністичного режиму в Республіці Молдова, прийняттям парламентом Молдови 12 серпня 2012 р. постанови «Про історичну та політико-правову оцінку тоталітарного комуністичного режиму в Молдавській Радянській Соціалістичній Республіці» [2, с. 10, 11, 34].

В більшості країн Центрально-Східної Європи та колишнього СРСР законодавство про реабілітацію було прийнято на початку 1990-х рр., уже після «оксамитових революцій» та розпаду Радянського Союзу [2, с. 7].

Загалом законодавство країн Європи щодо декомунізації умовно можна розділити на декілька груп. У першій групі країн (Чехія, Польща, Латвія, Литва, Естонія) декомунізація охопила переважну більшість сфер суспільного життя. Тут не тільки засудили комуністичні режими, а й провели люстрацію його колишніх посадовців, забезпечили доступ до архівів комуністичних спецслужб, встановили правовий статус осіб, які боролися проти комуністичного режиму. Друга група країн обмежилась декомунізацією лише в окремих сферах суспільного життя, наприклад, люстрацією чиновників, які свого часу мали відношення до комуністичного режиму. В інших країнах декомунізації або не було, або вона формальний характер. Наприклад, в Білорусі декомунізація зупинилась, так і не набравши обертів, з обранням президентом О. Лукашенка. Сьогодні Білорусь є єдиною країною на пострадянському просторі, де на державному рівні 7 листопада відзначають «День Жовтневої революції», а пам'ятники Леніну залишилися фактично в кожному населеному пункті.

На відміну від «денацифікації» у процесі декомунізації не має чіткого міжнародно-

нормативного підґрунтя, яке б чітко доводило злочини комуністичних тоталітарних режимів. У резолюції ПАРС 1096 (1996 р.) «Measures to dismantle the heritage of former communist totalitarian systems» («Про заходи щодо ліквідації спадщини колишніх комуністичних тоталітарних систем») зазначено, що «ліквідуючи спадщину колишніх комуністичних тоталітарних систем демократична держава, заснована на верховенстві права, повинна застосовувати власні процесуальні засоби. Вона не може застосовувати будь-які інші засоби, оскільки тоді вона буде не кращою, ніж тоталітарний режим, який потрібно ліквідувати» [3]. Резолюція ПАРС 1481 (2006) «Need for international condemnation of crimes of totalitarian communist regimes» («Необхідність міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів»), підтверджує, що міжнародного правового підґрунтя для засудження комуністичних режимів не було створено – «падіння тоталітарних комуністичних режимів у Центральній та Східній Європі не завжди супроводжувалося міжнародним розслідуванням їхніх злочинів. Більше того, міжнародне співтовариство не притягнуло виконавців цих злочинів до суду, як це було з жахливими злочинами націонал-соціалізму (нацизму)» [4]. До того ж, дана резолюція визнавала, що не зважаючи на злочини тоталітарних комуністичних режимів, деякі комуністичні партії зробили внесок у становленні демократії.

Декларація Європейського парламенту про оголошення 23 серпня Європейським днем пам'яті жертв сталінізму та нацизму («Declaration of the European Parliament on the proclamation of 23 August as European Day of Remembrance for Victims of Stalinism and Nazism») (2008) знак рівності ставить у першу чергу між «сталінізмом» і «нацизмом» враховуючи те, що «масові депортації, вбивства та поневолення, здійснені в контексті актів агресії сталінізму та нацизму, належать до категорії воєнних злочинів та злочинів проти людства» [5]. Підтверджено думку про вину сталінського тоталітарного режиму у загибелі мільйонів українців у Резолюції Європейського парламенту від 23 жовтня 2008 р. «Про відзначення Голодомору, штучного голоду в Україні (1932–1933 рр.)» [6]. На нашу думку, міжнародні нормативні акти, у першу чергу,

чітко говорять про відповідальність сталінського тоталітарного режиму, як режиму, що відповідальний за мільйонні жертви.

Формально процес декомунізації в Україні розпочався у 1991 р. після прийняття Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». Цим законом від 17 квітня 1991 р. було реабілітовано осіб, які з політичних мотивів були необґрунтовано засуджені судами або піддані репресіям позасудовими органами, в тому числі «двійками», «трійками», особливими нарадами і в будь-якому іншому позасудовому порядку за вчинення на території України діянь, кваліфікованих як контрреволюційні злочини, а також за антирадянську агітацію і пропаганду, поширення завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, посягання на особу та права громадян під приводом справляння релігійних обрядів, якщо вчинені дії не були поєднані з заподіянням шкоди здоров'ю громадян чи статевою розпустою [7, с. 262]. Реабілітованих громадян було поновлено в усіх громадянських правах, у тому числі в праві проживання в населених пунктах і місцевостях, в яких вони постійно проживали до репресій, поширивши це право на членів їхніх сімей.

Спроба заборонити Комуністичну партію України за підтримку державного перевороту 19–21 серпня 1991 р. Указом Президії Верховної Ради України провалилася у зв'язку з рішенням Конституційного Суду України від 27 грудня 2001 р., в якому останній вказав, що КПУ не є правонаступницею КПРС і Компартії України у складі КПРС. Слід зазначити, що й українське суспільство на той час не було готове до широкої декомунізації, а комуністи залишалися впливовою силою українського політикуму. Так, на виборах до Верховної Ради України в 1994 р. комуністи здобули 18,88 % голосів виборців, у 1998 р. – 24,65 %, у 2002 р. – майже 19,98 % і лише після 2006 р. їх вплив суттєво знизився: 2002 р. – 3,66 %, 2007 р. – 5,39 %, 2012 р. – 13,18 %, 2014 р. – 3,88 %. Окрім того, Конституційний Суд України забезпечив індульгенцію КПУ на довгі роки зафіксувавши у своєму рішенні, що «члени Президії Верховної Ради України не дали належної правової оцінки діяльності посадових осіб ЦК Компартії України,

партії в цілому, фактичним обставинам, що склалися, а також висновкам, які було зроблено в указах про тимчасове припинення, а потім і заборону діяльності Компартії України, що посадові особи безпосередньо порушили чинну на той час Конституцію (Основний Закон) УРСР» [8, с. 262]. Варто зазначити, що загалом заборону комуністичних партій не слід чітко пов'язувати з процесом декомунізації. Оскільки сьогодні, навіть у країнах Європи, які досягнули суттєвих результатів у декомунізації діють комуністичні партії (Комуністична партія Чехії і Моравії, Комуністична партія Словаччини, Комуністична партія Болгарії, Єдина комуністична партія Грузії тощо). Окрім того, КПУ для захисту своєю позиції у своїй відозві від 8 квітня 2018 р. на діючому офіційному сайті апелюють до згаданого рішення КСУ 1991 р. зазначаючи, що «Компартію України заборонили у серпні 1991 році перевертні і зрадники. Але партія не тільки відродилася і вистояла, а й добилася визнання Конституційним Судом України заборони партії незаконною, неконституційною. Так буде і цього разу – скільки б зусиль і часу не довелося докласти до цього. Наша справа справедлива. Ми переможемо!» [15].

Голова Українського інституту національної пам'яті В. В'ятрович вважає, що протягом 1991–2005 рр. не було жодних спроб подолання комуністичного минулого. На його думку переосмислення тоталітарного минулого в Україні пройшло у 2005–2010 рр. Серед найважливіших подій стало створення Українського інституту національної пам'яті як урядового органу, увічнення пам'яті жертв Голодомору, початку роботи з очищення українських міст від топоніміки тоталітарного режиму (у 2007–2009 роках було демонтовано 481 пам'ятник і змінено 2754 назви), системного розсекречення архівів [16, с. 286].

Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», що був прийнятий Верховною Радою України 28 листопада 2006 р., засудив злочинні дії тоталітарного режиму СРСР, спрямовані на організацію Голодомору, наслідком якого стало знищення мільйонів людей, руйнування соціальних основ Українського народу, його вікових традицій, духовної культури і етнічної самобутності [9, с. 262].

Лише 21 травня 2015 р. після перемоги Революції гідності в Україні набув чинності пакет законів спрямованих на широку декомунізацію: «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років», «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті», «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» та «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки».

Окрім вищеназваних міжнародних та національних нормативних актів підставою прийняття даних законів та проведення декомунізації стала Постанова апеляційного суду м. Києва за кримінальною справою, порушеною за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 рр. проти ЦК ВКП(б) та КП(б)У Сталіна (Джугашвілі) Йосипа Віссаріоновича, Молотова (Скрябіна) Вячеслава Михайловича, Кагановича Лазаря Мойсейовича, Постишева Павла Петровича, Косіора Станіслава Вікентійовича, Чубаря Власа Яковича і Хатаєвича Менделя Марковича [10]. На нашу думку, це чи не єдиний випадок правової оцінки факту причетності вищого керівництва СРСР, УРСР та комуністичної партії до організації Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, а отже до злочинів в Україні. Не заперечуючи необхідності у «десовєтизації» та «декомунізації», наголошуємо, що прийнятті закони мають більше політичне спрямування ніж правове, оскільки в юридичному сенсі на першому місці при настанні юридичної відповідальності повинен стояти факт доведення складу правопорушення (у даному випадку злочинів комуністичного тоталітарного режиму). Проте варто зауважити, що у даному випадку Україна пішла шляхом більшості країн, де відбулася декомунізація.

Залишають питання окремі визначення понять у нормативних актах. Так, у Законі України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» злочинним і таким, що здійснював політику державного терору визнається комуністичний тоталітарний режим 1917–1991 років в Україні. По-перше,

комуністичний режим у 1917 р. не був остаточно встановлений в Україні. По-друге, на нашу думку, є не досить виправданим трактування комуністичного режиму тоталітарним у позасталінський період, оскільки навіть такий період як «неосталінізм» («застій») у сучасній історичній науковій літературі трактується більше як авторитарний консервативний режим у СРСР з 1964 до середини 1980-х рр., що ґрунтувався на збереженні сталінської моделі соціалізму без диктатури й масового терору. Ну а період «перебудови» з 1985 р. ми аж ніяк не можемо називати виключно комуністичним тоталітарним періодом, який відповідно до Закону характеризувався «численними порушеннями прав людини у формі індивідуальних та масових вбивств, страт, смертей, депортацій, катувань, використання примусової праці та інших форм масового фізичного терору, переслідувань з етнічних, національних, релігійних, політичних, класових, соціальних та інших мотивів, заподіянням моральних і фізичних страждань під час застосування психіатричних заходів у політичних цілях, порушенням свободи совісті, думки, вираження поглядів, свободи преси та відсутністю політичного плюралізму» [11]. Проте, законом на законодавчому рівні вперше визнано злочинними комуністичний та нацистський режим, запроваджено відповідальність за пропаганду комуністичного та нацистського режимів та публічне використання їх символіки, встановлення процедури та строків перейменування об'єктів, які носять «комуністичні» назви, визначено необхідність розслідування злочинів режимів, встановлено Дня пам'яті жертв комуністичного та нацистського тоталітарного режимів 23 серпня.

Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» дещо змінив акценти у трактуванні подій війни. На нашу думку, цілком правомірним акцентування на долі українців у Роки Другої світової війни 1939–1945 рр., а не на радянському кліше Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Також держава взяла на себе обов'язок не тільки шанобливого ставлення до пам'яті про перемогу над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 рр., до ветеранів війни, а й учасників українського визвольного руху та жертв

нацизму. З метою вшанування пам'яті всіх жертв Другої світової війни 1939–1945 рр. в Україні був встановлений День пам'яті та примирення, який відзначається щороку 8 травня. Окрім того, Україна чітко визначила форми увічнення перемоги над фашизмом та взяла на себе обов'язок по охороні Пам'яток Другої світової війни 1939–1945 років [12].

Законом України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» вперше встановлено перелік борців за незалежність України у XX ст., встановлено їх правовий статус, визначено права такої категорії осіб на отримання державних та муніципальних соціальних гарантій [13].

Законом України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» вперше встановлено право кожного на отримання об'єктивної інформації про історію своєї країни, а отже гарантії самостійних висновків щодо історичного минулого нашої держави, а не політичних спекуляцій. Забезпечення широкого доступу до історичної інформації в архівах репресивних органів дасть можливість ліквідувати міфи та нашарування в історичній пам'яті нашого народу [14].

Цілком очевидно, що передусім у 2015 р. з прийняттям законопроектів по декомунізації, проведена важлива робота по завершенню десовєтизації. Проте нагальною проблемою на сучасному етапі є завершення підтвердження злочинів комуністичного тоталітарного режиму насамперед через судову процедуру, оскільки сучасна нормативна база складає більше оціночне судження, а не конкретні доведенні юридичні факти. Потрібна чітка кваліфікація злочинів комуністичного тоталітарного минулого, встановлення чіткої юридичної відповідальності, що й унеможливить їх заперечення.

Декомунізація є необхідним елементом десовєтизації України. З огляду на це, ми підтримуємо засудження комуністичного режиму за масові порушення прав людини, що сталися в радянський період.

Висновки. Таким чином, цілком очевидно, що засудження злочинів тоталітарного комуністичного режиму актом парламенту для правової оцінки є не достатнім. Злочинний характер режиму повинен визначатися підтвердженими у судовому процесі злочинами, а не політичними актами. Очевидно, що для цього потрібна судова, а не парламентська процедура. Саме підтвержені й встановлені судом конкретні злочини комуністичного режиму мали б стати в основі актів заборони щодо заперечення цих злочинів. Сучасне засудження комунізму та заборона його пропаганди носить здебільшого політичний характер, утім визнаємо, що воно є надзвичайно важливим для формування української державності та формування історичної пам'яті нашого народу. Концепція встановлення заборон на основі «заперечення злочинного характеру» комуністичного режиму відсилає нас до оціночних суджень, а не до фактів. Існує суттєва різниця в правовій основі визначення нацистських злочинів та злочинів комуністичного режиму СРСР. Попередні спроби визначити злочини радянського тоталітарного режиму були недостатніми та більшою мірою невдалими. Встановлення злочинів комунізму проти власного народу в судовому порядку сприятиме чіткому визначенню, кваліфікації таких злочинів та не допустить спроб політичного реваншу у майбутньому.

Список використаних джерел:

1. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арендт; пер. з англ. – Київ : Дух і літера, 2005 – 584 с.
2. Рябенко С. Європейські законодавчі практики декомунізації: висновки для України. Аналітичний звіт / С. Рябенко, А. Когут; Центр досліджень визвольного руху. – Львів : Часопис, 2017. – 52 с.

3. Measures to dismantle the heritage of former communist totalitarian systems : Resolution 1096 of the Parliamentary Assembly, 1996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16507&lang=en>.

4. Need for international condemnation of crimes of totalitarian communist regimes : Parliamentary of the Assembly Resolution 1481, 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17403&lang=en>.

5. Declaration of the European Parliament on the proclamation of 23 August as European Day of Remembrance for Victims of Stalinism and Nazism // Parliamentary Assembly (2008) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2008-0439+0+DOC+XML+V0//EN>.

6. Commemoration of the Holodomor, the artificial famine in Ukraine (1932– 1933) (2008) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2008-0523+0+DOC+XML+V0//EN>.

7. Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні : Закон України від 17.04.1991 р. № 962-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1991. – № 22. – Ст. 262.

8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 139 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) указів Президії Верховної Ради України «Про тимчасове припинення діяльності Компартії України» і «Про заборону діяльності Компартії України» (справа про укази Президії Верховної Ради України щодо Компартії України, зареєстрованої 22 липня 1991 р.) від 27 грудня 2001 р. N 20-рп/2001. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-01>.

9. Про Голодомор 1932–1933 років в Україні : Закон України від 28 листопада 2006 р. // Відомості Верховної Ради. – 2006. – № 50. – Ст. 504.

10. Постанова апеляційного суду м. Києва за кримінальною справою, порушеною за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.memory.gov.ua/publication/postanova-apelyatsiynogo-sudu-mista-kieva-za-kriminalnoyu-spravoyu-porushenoyu-za-faktom>.

11. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : Закон України від 09.04.2015 р. № 317-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/317-19>.

12. Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років : Закон України від 09.04.2015 р. № 315-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/315-19>.

13. Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті : Закон України від 09.04.2015 р. № 314-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/314-19>.

14. Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років : Закон України від 09.04.2015 р. № 316-VIII. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/316-19>.

15. Комуністична партія України бореться! Комуністи вірили і вірять в перемогу! [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kpu.ua/ru/89690/komunistychna_partija_ukrajiny_boretsja_komunisty_viryly_i_virjat_v_peremogu.

16. Певез Дж. Щоб не забули. Пам'ять про тоталітаризм в Європі. Читанка для учнів старших класів середньої школи в усіх європейських країнах / Дж. Певез ; Переклад з оригіналу англійською мовою «Lest We Forget. Memory of Totalitarianism in Europe». – Київ : К.І.С., 2016. – 288 с.

17. Берченко Г. Декомунізація в Україні: конституційно-правові аспекти / Г. Берченко // Форум права. – 2017. – № 4. – С. 13–23.

18. Покатаєв П. Процеси декомунізації в Україні: сучасні проблеми та перспективи подальшої реалізації / П. Покатаєв // Інвестиції: практика та досвід. – 2018. – № 2. – С. 78–81.

19. Декомунізація: що і чому перейменовувати й демонтувати / С. Бутко, С. Горобець, І. Каретніков, Б. Короленко, М. Майоров (упоряд.); Український інститут національної пам'яті. – Київ : Український інститут національної пам'яті, 2015. – 234 с.

20. Рябчук М. Декомунізація чи деколонізація? Що показали політичні дискусії з приводу декомунізаційних законів? / М. Рябчук // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2016. – Вип. 2. – С. 104–117.

21. Гурик М. Декомунізація як шлях побудови україноцентристської моделі історичної пам'яті / М. Гурик // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2016. – Вип. 11. – С. 26–29.

22. Циба В. М. «Декомунізація» і легітимація правлячої еліти в Україні / В. М. Циба // Вісник Дніпропетровського університету. – 2017. – № 1. – С. 152–171.

23. Голубчик І. Становлення європейських моделей суспільної пам'яті: інституційно-правовий аспект / І. Голубчик // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2014. – Вип. 3 (22). – С. 97–106.

References:

1. Kh. Arendt, *Dzherela totalitaryzmu* / Kh. Arendt; per. z anhl. – Kyiv : Dukh i litera, 2005 – 584 p.

2. S. Riabenko, *Yevropeiski zakonodavchi praktyky dekomunizatsii: vysnovky dlia Ukrainy. Analitychnyi zvit* / S. Riabenko, A. Kohut; Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu. – Lviv : Chasopys, 2017. – 52 p.

3. Measures to dismantle the heritage of former communist totalitarian systems : Resolution 1096 of the Parliamentary Assembly, 1996 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=16507&lang=en>.

4. Need for international condemnation of crimes of totalitarian communist regimes : Parliamentary of the Assembly Resolution 1481, 2006 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17403&lang=en>.

5. Declaration of the European Parliament on the proclamation of 23 August as European Day of Remembrance for Victims of Stalinism and Nazism // Parliamentary Assembly (2008) [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2008-0439+0+DOC+XML+V0//EN>.

6. Commemoration of the Holodomor, the artificial famine in Ukraine (1932– 1933) (2008) [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2008-0523+0+DOC+XML+V0//EN>.

7. Pro rehabilitatsiiu zhertv politychnykh represii na Ukraini : Zakon Ukrainy vid 17.04.1991 r. No. 962-XII // Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR (VVR). – 1991. – No. 22. – St. 262.

8. Rishennia Kostytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam 139 narodnykh deputativ Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) ukaziv Prezydii Verkhovnoi Rady Ukrainy “Pro tymchasove pryypynennia diialnosti Kompartii Ukrainy” i “Pro zaboronu diialnosti Kompartii Ukrainy” (sprava pro ukazy Prezydii Verkhovnoi Rady Ukrainy shchodo Kompartii Ukrainy, zareiestrovanoi 22 lypnia 1991 r.) vid 27 hrudnia 2001 r. N 20-rp/2001. – Rezhym dostupu : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-01>.

9. Pro Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini : Zakon Ukrainy vid 28 lystopada 2006 r. // Vidomosti Verkhovnoi Rady. – 2006. – No. 50. – St. 504.

10. Postanova apeliatsiinoho sudu m. Kyieva za kryminalnoiu spravoiu, porushenoiu za faktom vchynennia henotsydu v Ukraini v 1932–1933 rr. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.memory.gov.ua/publication/postanova-apelyatsiinogo-sudu-mista-kieva-za-kryminalnoyu-spravoyu-porushenoyu-za-faktom>.

11. Pro zasudzhennia komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsystskoho) totalitarnykh rezhymiv v Ukraini ta zaboronu propahandy yikhnoi symboliky : Zakon Ukrainy vid 09.04.2015 r. No. 317-VIII [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/317-19>.

12. Pro uvichnennia peremohy nad natsyzmom u Druhii svitovii viini 1939-1945 rokiv : Zakon Ukrainy vid 09.04.2015 r. No. 315-VIII [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/315-19>.

13. Pro pravovyi status ta vshanuvannia pam'iaty bortsiv za nezalezhnist Ukrainy u XX stolitti : Zakon Ukrainy vid 09.04.2015 r. No. 314-VIII [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/314-19>.

14. Pro dostup do arkhiviv represyvnnykh orhaniv komunistychnoho totalitarnoho rezhymu 1917–1991 rokiv : Zakon Ukrainy vid 09.04.2015 r. No. 316-VIII. – Rezhym dostupu : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/316-19>.

15. Komunistychna partiia Ukrainy boretsia! Komunisty viryly i viriat v peremohu! [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : http://www.kpu.ua/ru/89690/komunistychna_partija_ukrajiny_boretsja_komunisty_viryly_i_virjat_v_peremogu.

16. Pevez Dzh. Shchob ne zabuly. Pam'iat pro totalitaryzm v Yevropi. Chytanka dlia uchniv starshykh klasiv serednoi shkoly v usikh yevropeyskykh krainakh / Dzh. Pevez ; Pereklad z oryhinalu anhliiskoiu movoiu "Lest We Forget. Memory of Totalitarianism in Europe". – Kyiv : K.I.S., 2016. – 288 p.

17. H. Berchenko, Dekomunizatsiia v Ukraini: konstytutsiino-pravovi aspekty / H. Berchenko // Forum prava. – 2017. – No. 4. – Pp. 13–23.

18. Pokataiev P. Protsey dekomunizatsii v Ukraini: suchasni problemy ta perspektyvy podalshoi realizatsii / P. Pokataiev // Investytsii: praktyka ta dosvid. – 2018. – No. 2. – Pp. 78–81.

19. Dekomunizatsiia: shcho i chomu pereimenovuvaty y demontuvaty / S. Butko, S. Horobets, I. Karetni-kov, B. Korolenko, M. Maiorov (uporiad.); Ukrainyskyi instytut natsionalnoi pam'iaty. – Kyiv : Ukrainyskyi instytut natsionalnoi pam'iaty, 2015. – 234 p.

20. M. Riabchuk, Dekomunizatsiia chy dekolonizatsiia? Shcho pokazaly politychni dyskusii z pryvodu dekomunizatsiinykh zakoniv? / M. Riabchuk // Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. – 2016. – Vyp. 2. – Pp. 104–117.

21. M. Huryk, Dekomunizatsiia yak shliakh pobudovy ukrainotsentrytskoi modeli istorychnoi pam'iaty / M. Huryk // Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii. – 2016. – Vyp. 11. – Pp. 26–29.

22. V. M. Tsyba, "Dekomunizatsiia" i lehitymatsiia pravliachoi elity v Ukraini / V. M. Tsyba // Visnyk Dnipropetrovskoho univesytetu. – 2017. – No. 1. – Pp. 152–171.

23. I. Holubchuk, Stanovlennia yevropeyskykh modelei suspilnoi pam'iaty: instytutsiino-pravovyi aspek / I. Holubchuk // Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia. – 2014. – Vyp. 3 (22). – Pp. 97–106.